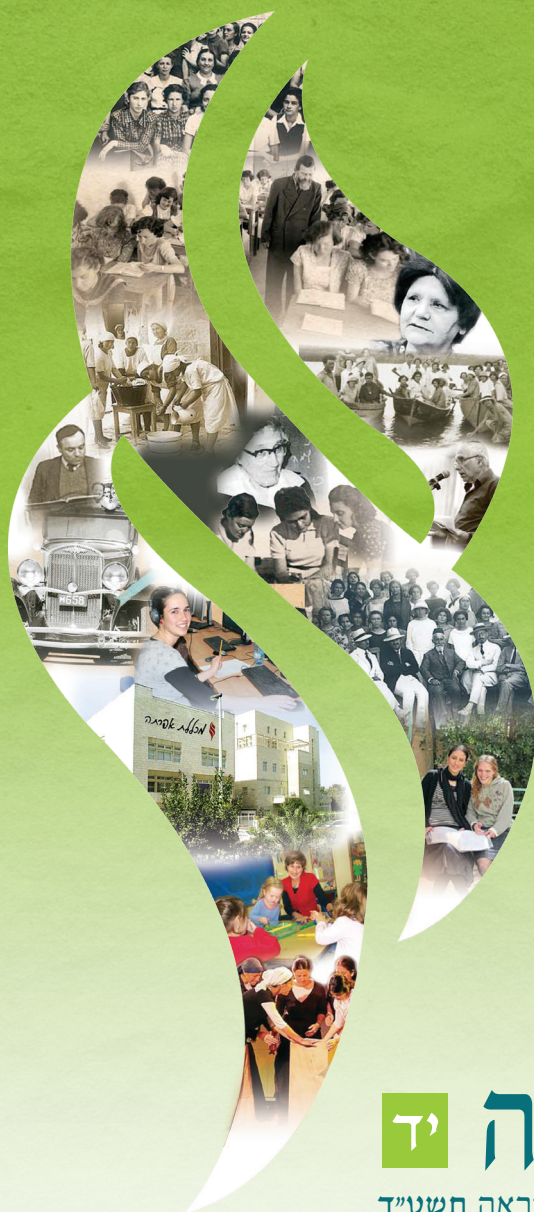

הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך

אביבה
סטניסלבסקי

תדפיס מתוך:

יד דרך אפרתה

ביטאון המכללה בנושאי חינוך והוראה תשע"ד

המכללה האקדמית לחינוך
תשעים שנות הכשרת מורים

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

אמונה-אפרתה - המכללה האקדמית לחינוך ולאמנויות

מסת"ב: 6-13-7234-965-978

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	ציון עוקשי תפילת קבע ממוסדת – דרך חינוכית המעצבת אומה
33	אסתי בן מנחם-תאומים ללמוד תורה ביחידות או ללמוד תורה בחברותא? בחינת השאלה בטקסטים של חכמי ישראל במהלך הדורות
49	נגה בינג 'חנוך לנער על פי דרכו' – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים
75	ישראל רוזנסון תלמיד מתחפש, מורה מחפש – מסה קצרה על תחפושות ועל חינוך
83	יוסי שפנייר עטרה של חינוך בצפונה של ירושלים בימים של טרום מדינה סיפורה של לאה גולוביצקי, מורה ומחנכת בעטרות
103	נעמה קידר-לוי מעורבות הספרייה בתהליך החינוכי-לימודי במכללה
121	אביבה סטניסלבסקי הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך
141	דסי שטיינר מדע בסיפורי ילדים או: קוץ נוסף בקוצים של פודי הקיפוד
157	מאירה פיין ז"ל ציורים של ילדים להורים גרושים
169	אביגיל פרידמן מה בין אווירת כיתה ללמידה?
193	ירון זילברשטיין השעה הפרטנית בבתי הספר במדינת ישראל ויצירת 'מעגל הערכה' – המורה כמעריך וכמועריך
203	לין גנסר ופול שרל-פוקס קשיים בהערכת תפקוד קוגניטיבי-חינוכי של תלמידים מהעדה האתיופית
217	אילנה כלב-ברקוביץ תכנית להכשרת מורים אל מול אתגרי השעה חינוך על-יסודי – מיפוי צרכים ודרכי התמודדות
235	אילנה כלב-ברקוביץ התמודדות עם בעיות משמעת – ציר מרכזי בעבודת ההוראה

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג
מזכירת המערכת
שלומית זמיר

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אפרתה	ד"ר אסתי בן מנחם-תאומים
אוניברסיטת בן-גוריון	נגה בינג
מכללת אפרתה	ד"ר אילנה כלב-ברקוביץ
מכללת אפרתה	ד"ר ליין גנסר
מכללת חמדת-הדרום	ד"ר ירון זילברשטיין
מכללת אפרתה	ד"ר אביבה סטניסלבסקי
מכללת אפרתה	ד"ר ציון עוקשי
מכללת אפרתה	מאירה פיין ז"ל
מכללת אפרתה	ד"ר אביגיל פרידמן
מכללת אפרתה	נעמה קידר-לוי
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
מכללת אפרתה	דסי שטיינר
מכללת אפרתה	ד"ר יוסי שפנייר
מכללת אפרתה	ד"ר פול שרל-פוקס

הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך

אביבה סטניסלבסקי

מבוא

לשירי זמר עבריים יש ערך חינוכי רב: דרכם אפשר להבין חווייתית תקופות ותהליכים בתולדות האומה משום שהם מקפלים בתוכם – במילים ובמוזיקה – את ההווי ואת הלכי הרוח של התקופה שצמחו בה. הזמר העברי "הוא הקשר להיסטוריה של העם היהודי, שיקוף מאורעות אקטואליים ותחושות העם..."¹, ועליו אמר המשורר נתן יונתן: "הוא הנשמה היתרה של חוויית חיינו בארץ הזאת. הוא אספקלריה של הזמן, של הנפש, של קורות חיינו כבני אדם וחייה של האומה".²

כנקודת מוצא נציין את הגדרת המונח 'Song', 'שיר זמר' – שציטט אהוד מנור מהאנציקלופדיה 'בריטניקה': "שיר זמר הוא האומנות המשותפת של מילים ומוסיקה: שתי אומנויות, שבלחץ מכבש הרגש מתמזגות לאומנות שלישית..."³ מיזוג שתי האמנויות יוצר מעין 'סינרגיה' (Synergy) שבה לפעמים השלם גדול מסכום חלקיו: "תוצאת חיבור הלחן עם התמליל היא גדולה יותר, מרשימה יותר, מעניינת יותר ומהנה יותר מאשר חיבור רגיל".⁴

באמנות מיוחדת זו העברת המסרים היא עצמתית ביותר. המשמעויות נקלטות בכמה מישורים – הגדרת שיר זמר כ'נובע ממכבש הרגש' מפנה אותנו אל המישור הרגשי לצד המישור השכלי. למוזיקה תפקיד מרכזי בזימון דינמיקת הרגש – המשמעות המילולית מתעצמת בשל המוזיקה העוטפת את המילים באווירה המעוררת בנו תחושות ורגשות בתגובה אינטואיטיבית. בלמידה יש ערך רב להפעלת מנגנונים הקשורים לרגש ולאינטואיציה, היכולים להביא אותנו לתובנות עמוקות על אקלים הרגש החבוי בשיר ולפתח בנו רגישויות מעבך להתייחסות השכלית הרגילה.

למאמר זה אפיונים פדגוגיים יותר מאפיונים מדעיים, ומטרתו לעורר את מודעות המחנכים לפוטנציאל החינוכי האדיר הטמון בניתוח שירי זמר ובהוראתם. מיזוגן הייחודי

1. אלירם, 2006, עמ' 24.

2. שם.

3. מנור, 2003, עמ' 20.

4. שחר, 2006, עמ' 246.

של מילים ומוזיקה מאפשר לחוויה להתרחש בכמה מישורים, ומזמן מגוון רב של תגובות ושל התקשרויות המעשירות את הלימוד. גישה זו עשויה להיות דרך יצירתית, רב-גונית ומהנה להעביר מסרים וערכים הקשורים במולדת, בעם ובארץ.

יחסי מילה וצליל

כאמור, במפגש עם שירי זמר אנו קולטים ב־בזמן משמעויות העולות מן ההיבט המילולי ומן ההיבט המוזיקלי. מהמילים אפשר לגלות ערכים, השקפות עולם, שאיפות וחלומות שאפיינו את החברה בתקופות שבהן נכתבו השירים. מהמוזיקה אפשר לחוש את מצב הרוח – Mood – האופף את המילים ומביא לידי ביטוי את הממד הרגשי שמעבר להן.

כיצד המוזיקה מביעה את משמעות המילים? כיצד היא מפרשת את המילים ולפעמים אף מאירה מעבר לטקסט הכתוב? להלן כמה אמצעי הבעה מוזיקליים שיכולים להגדיר את אופי השיר ולהשפיע על העברת מסריו:

– בתחום המקצב:

סוג הטמפו (מָפֶּעַם) – מהיר; מתון; אטי. מפעם אטי יכול לאפיין שיר לירי או שיר קינה, ומפעם מהיר יכול לאפיין שיר ריקודים או שיר נמרץ.

סוג המשקל⁵ – לדוגמה ואלס (משקל משולש), מארש (משקל זוגי או מרובע, המתאים למצעד) וכד'.

– בתחום המלודיה:

כיוון המנגינה – עלייה, ירידה, קפיצות של מרווחים, נקודות 'שיא' (לרוב בצלילים הכי גבוהים בשיר), קווי מתאר של המנגינה, כגון קשת – כשהשיא באמצע השיר; 'חץ עולה' – כשהשיא בסופו; 'חץ יורד' – כשהשיא בתחילתו, ועוד.

סיומי פסוקים מוזיקליים – פסוק 'פתוח' מול פסוק 'סגור'. סיום פתוח אינו מגיע לצליל ה'בית' – הטוניקה⁶ – אלא נותן הרגשה שצריך לבוא המשך. סיום סגור, לעומתו, מגיע לצליל ה'בית' ונותן הרגשה של סיום מספק, של פתרון ושל ביטחון.

5. משקל מוגדר כדגש החוזר במחזוריות של מספר פעמות קבוע. למשל, במשקל זוגי הדגש מושם על הפעמה הראשונה מתוך השתיים, במשקל משולש הדגש מושם על הפעמה הראשונה מתוך השלוש, ובמשקל מרובע הדגש מושם על הפעמה הראשונה מתוך ארבע, וכן הלאה.

6. במוזיקה המערבית צליל הטוניקה הוא הצליל העיקרי בסולם, שבו נרגיש סגירה של רגיעה או של פתרון המתח. ידוע כי "דרגת הטוניקה נחשבת ל'כוח הכבידה' במוזיקה הטונאלית... ואל דרגה זו המוזיקה תמיד 'שואפת' להגיע" (הגדרה מקובלת הנמצאת גם בויקיפדיה, האנציקלופדיה החפשית).

- בתחום המבנה :

חזרות, שינויים, מבנה בית-פזמון, התפתחות, בניית מתח, הרפיית מתח, הובלה לשיא, הגעה לפתרון וכו'.

- בתחום ההרמוניה :

מז'ור, מינור, דיסוננס וכו'.

בעת הלחנת שיר המלחין בוחר בחירות מתוך האפשרויות שראינו, בהתאם למשמעות המילים. כתוצאה מכך הלחנתו משפיעה על תפיסת המאזין את השיר בכללותו, במיוחד באווירה שהיא יוצרת ובדרך שבה היא מביאה את המלים לידי ביטוי. ברם, יש עוד 'שרשרת פירושים' מעבר לפירוש הלחן על המילים :

- פירוש העיבוד המוזיקלי הקובע את מרקם הקולות (סולן, דואט, מקהלה וסוג האינטראקציה בין הקולות, כגון שירת מענה, שירה כורלית, שירה בקונטרפונקט⁷ וכו') ואת ההרכב האינסטרומנטלי המנגן (לדוגמה שיר המנוגן בכינור או בחליל נשמע אחרת משיר המנוגן בגיטרות, בבס ובתופים).

- פירוש המבצעים (הזמרים והנגנים) המכניסים את רגשותיהם בביצוע השיר.

כל אלו מעצימים את ביטוי המשמעויות העומדות מאחורי השיר, ומשפיעים על התוצר הסופי המגיע לאוזניו. נוכל לסכם כך את שרשרת הפירושים :

מילים ← מנגינה ← עיבוד ← ביצוע.⁸

במאמר ננתח כמה שירי זמר מתקופות שונות, ודרכם נדגים את יחסי הגומלין בין אמצעים מוזיקליים ובין הבעת מסרים ומשמעויות. הדגש יהיה בעיקר על תפקיד המוזיקה בפירוש התוכן המילולי של השיר, בלי לערוך ניתוח ספרותי מפורט של הטקסטים. בנגיעה במוזיקה לא יודגמו על כל שיר כל האמצעים המוזיקליים שתוארו לעיל, וכמובן שאי-אפשר לפרק את החוויה הכוללת הנוצרת משילוב כל האלמנטים : "המאזין שומע מכלול של מרכיבים ולא תכונות בודדות".⁹ עם זאת בכל שיר ננסה לעמוד על מאפיינים מוזיקליים בולטים ורלוונטיים אשר מביאים לידי ביטוי ביתר שאת את משמעותו המילולית. לפעמים יהיה זה אלמנט הקצב שבולט יותר ; לפעמים תהיה ההסתכלות על כיוון הקו המלודי ; לפעמים על פיסוק המוזיקלי - 'פתוח' מול 'סגור' ; לפעמים נשים דגש על המבנה וההתפתחות או

7. מרקם רב-קולי עשיר הנותן לכל קול קו מלודי עצמאי, עם עניין משלו.

8. יש מקרים נדירים יותר שבהם המנגינה קודמת למילים, והמילים המפרשות את המנגינה חייבות לשקף את האווירה ואת אופי המוזיקה. משם ממשיכה השרשרת עם העיבוד ועם הביצוע ככתוב לעיל.

9. אלירם, 2006, עמ' 102.

על יחסי הגומלין בין בית לפזמון וכו' – כל שיר לפי הבעתו הייחודית הנובעת מהמפגש בין מילה לצליל במקרה המסוים. החוט המקשר בין כל השירים הנבחרים יהיה הנושא – 'התקווה' – כדי שנוכל להשוות השקפות שונות זו מזו סביב נושא אחד בראי הזמנים המשתנים.

תחילה נשווה בקצרה בין שני שירים שתוכנם הוא השאיפה לעתיד טוב יותר: 'הן אפשר' ו'מחר'.

הן אפשר¹⁰

מילים: חיים חפר; לחן: דוד זהבי

בשלכת נושב כבר הסתיו,	הן אפשר כי חדרך העצוב
האבק בדרכים אט שקע,	מחכה בחיורון קירותיו,
והיום רק אלייך נשרף	וקורא הוא לשנינו לשוב
וחולם על פגישה רחוקה.	מקרבות מדרכים ומסתיו.

הן אפשר כי עוד ערב יבוא,	הן אפשר כי פתאום ניפגש
והשער יחרוק לו דומם,	במשלט או בדרך עפר
ועינייך יהיו כה טובות,	הן אפשר בין עשן ובין אש
כמו אין מלחמה בעולם.	גם לחלום שהכל כבר נגמר.

הן אפשר, הן אפשר,	הן אפשר, הן אפשר,
שיהיה זה פשוט כבר מחר.	שיהיה זה פשוט כבר מחר.
הן אפשר ובג'יפ שעבר,	הן אפשר ובג'יפ שעבר,
שאגו בחורים כי נגמר.	שאגו בחורים כי נגמר.
הן אפשר, הן אפשר	הן אפשר, הן אפשר
שיהיה זה פשוט כבר מחר.	שיהיה זה פשוט כבר מחר.

10. זהבי, 1981, עמ' 76-77.

ANDANTE CON MUO

שֵׁשׁ - לְ - כַח - לְ - שֵׁשׁ - כָּבֹד - הָ - תוֹ - אֶ - אֶ - בָּר - בָּר - אֶ - אֶ -
 ba-sha-l-choet no-shav kvar has-tav ha-a - vak bad-ra-chim at sha-

חֹ - שֶׁ - פָּגִי עַל - לֵם - הוֹ - יָ - נֶשׁ - יָ - לְ - אֶ - לְ - יוֹם - הָ - יָ - קַע -
 -ka ve-ha - yomrak o - la-yich nis-raf ve-cho-lem al pgi-sha-re-cho-

דוּ - לוּ רִיחַ עֵר - שֵׁ - הָ - בּוֹא - יָ - רֵב - עֹד - כִּי - אֶ - אֶ - הָ -
 -ka hen ef - shar ki od e - rev ya - vo ve-ha - sha-ar yachrok lo du-

עֵי - הָ - סָל - אֵין מוֹד - בּוֹת - טוֹ פֶה - יוֹ - יָ - עֵי - יָ - קַס -
 -mam ve-ei - na-yich yi-yu ko to - vot ke-mo ein mil-cha-ma ba-o-

שֵׁשׁ - כָּבֹד - שֵׁשׁ - יָ - יָ - יָ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ -
 -lam hen ef - shar hen ef - shar she-yi - ye ze pa-shut kvar ma-

poco rit.

נֶגַע - כִּי רִיחַ חַיִּים - נֶגַע - אֶ - שֵׁ - בָר - עֵ - שֵׁ - גִיפִי - אֶ - אֶ - הָ -
 -char hen ef - shar u - va-jeep she-a - var sha-a - gu ba-chu-rim ki nig-

a tempo

תוֹ - שֵׁשׁ - כָּבֹד - שֵׁשׁ - יָ - יָ - יָ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ - שֵׁ -
 -mar - hen ef - shar hen ef - shar she-yi - ye ze pa-shut kvar ma-char-

השיא של
השיר

הסיום כלפי
מעלה

השיר נכתב במלחמת השחרור, מלחמה ארוכה שבה נעדרו הגברים מהבית זמן רב. בתוכנו המילולי השיר משקף את מצבם של בני זוג אשר לא נפגשו במשך חדשים רבים, וכל מה שאפשר לעשות היה 'לחלום על פגישה רחוקה'. מן ההיבט המוזיקלי געגועי בני הזוג והחלום הרומנטי מועברים אלינו באמצעות משקל הוואלס המאפיין את השיר. הוואלס הוא ריקוד רומנטי, והוא מתאים להבעת נוסטלגיה וגעגועים. כמו כן רגעי השיא בשיר, מבחינת הצלילים הגבוהים ביותר במנגינה, הם במילים המעצימות את החלום על סיום המלחמה: 'שאגו בחורים כי נגמר'. שיא מוזיקלי זה גורם להתרגשות רבה, וראוי לציין שאהוד מנור אמר ששורות אלו מעלות דמעות בעיניו שוב ושוב.¹¹ השאיפה מתעצמת

גם בסיום הפזמון עם עליית הצלילים במילים: 'שיהיה זה פשוט כבר מחר'. המילה 'מחר' מעלה אותנו לצליל גבוה שנושא אותנו מעבר לכאן ולעכשיו, בשאיפה לזמנים טובים יותר. חינוכית, לימוד שיר כזה הוא הזמנה 'להיכנס לנעליים' של האנשים שחיו בתקופה זו. בעקבות הלימוד אפשר להבין את מצב הרוח שאפיין את התקופה, ויותר מזה – באמצעות האווירה שמשרה המוזיקה הנוגה והנוסטלגית אפשר ממש לחוש את רגשות בני הזוג שחוו את הגעגועים במלחמה. זוהי חוויית לימוד חזקה ומשכנעת שיכולה להיות משמעותית לתלמידינו ולהוסיף רבות מעבר לעובדות אובייקטיביות על המלחמה.

מחר¹²

מילים ולחן: נעמי שמר

מחר יקומו אלף שיכונים
ושיר יעוף במרפסות
ושלל כלניות וצבעונים
יעלו מתוך ההריסות

מחר אולי נפליגה בספינות
מחוף אילת עד חוף שנהב,
ועל המשחתות הישנות
יטעינו תפוחי זהב.

כל זה אינו משל ולא חלום
זה נכון כאור בצהריים,
כל זה יבוא מחר אם לא היום
ואם לא מחר אז מחרתיים.

כל זה אינו משל ולא חלום
זה נכון כאור בצהריים
כל זה יבוא מחר אם לא היום
ואם לא מחר אז מחרתיים.

מחר כשהצבא יפשוט מדיו
ליבנו יעבור לדום
אחר כל איש יבנה בשתי ידיו
את מה שהוא חלם היום

מחר אולי בכל המשעולים
ארי בעדר צאן ינהג
מחר יכו באלף ענבלים
המון פעמונים של חג

כל זה אינו משל ולא חלום
זה נכון כאור בצהריים,
כל זה יבוא מחר אם לא היום
ואם לא מחר ואם עוד לא מחר
ואם עוד לא מחר אז מחרתיים.

כל זה אינו משל ולא חלום
זה נכון כאור בצהריים,
כל זה יבוא מחר אם לא היום
ואם לא מחר אז מחרתיים.

12. שמר, 1967, שיר מס' 1.

(♩ = 132)

MA - CHAR U - LAI-NAF - LI - GA BAS - FI-NOT ME - CHOF EI - LAT AD CHOF SHEN -

HAV VE - AL HA-MASH-CHA-TOT HA - YE-SHANOT YAT- I- NU TA-PU-CHET ZA - HAV

KOL ZE EI - NO MASHAL VE - LO CHA-LOM ZE NA - CHON KA - OR BATSO - HO - HA - YIM

KOL ZE YA-VO MACHAR IM LO HA-YOM VE - IM LO MA-CHAR AZ MOCHRO - TA-YIM MA -

LO MACHARVE - IM OD LO MACHARVE - IM OD LO MACHAR AZ MOCHRO - TA - YIM -

סיום פתוח

סיום סגור

סקוונצה עולה

לעומת משקל הוואלס בשיר 'הן אפשר', בשיר 'מחר' בולט משקל המארש, המשקף את הנחישות ואת תחושת הביטחון. השיר נכתב בשנת 1963, בשנה שבה חגגו למדינת ישראל 15 שנות קיום, ויש בו אופטימיות ושאיפה לשגשוג. השיר אופטימי, שופע אמונה בעתיד טוב יותר ומעורר תחושת התלהבות. כיוון המנגינה בבתי השיר הוא טיפוס כלפי מעלה והגעה לשיא בפתירת הפזמון: "כל זה אינו משל ולא חלום, זה נכון כאור בצהריים", המדגישה את הוודאות בהגעתו של עתיד טוב יותר.

המשך הפזמון: "כל זה יבוא מחר אם לא היום, ואם לא מחר אז מחרתיים..." מסתיים בסוף פתוח ומשאיר מקום לחלום להמשיך להדהד לקראת העתיד. לקראת סוף השיר אווירת האופטימיות מודגשת עוד יותר עם התרגשות העלייה הנוספת, באמצעות סקוונצה עולה¹³ במילים: "ואם עוד לא מחר, ואם עוד לא מחר, ואם עוד לא מחר, אז מחרתיים..." לאחר התרגשות נוספת זו השיר מסתיים כשהוא 'סגור', כמו סוף פסוק המביע ביטחון ומילוי ציפיות.

בהשוואה הקצרה שהשוונו בין שני שירים השואפים לעתיד טוב יותר, אפשר לראות את גודל תרומת המוזיקה - במיוחד באלמנט הקצבי - להשראת האווירה האופפת כל אחד מהם. השוואה זו היא דוגמה לעצמת המוזיקה המסוגלת להשפיע על נפש השומע ולעורר בה תגובה רגשית המפרשת את המילים.

עתה נפנה לבדיקת שירים נוספים המדגימים כיצד השיר משקף הלך רוח של תקופה.

13. סקוונצה היא חזרה על אותה תבנית מלודית במקומות אחרים בסולם.

לו יהי¹⁴

מילים ולחן: נעמי שמר

בתוך שכונה קטנה מוצלת
בית קט עם גג אדום
כל שנבקש - לו יהי.
זה סוף הקיץ, סוף הדרך
תן להם לשוב הלום
כל שנבקש - לו יהי.

לו יהי - לו יהי - אנא לו יהי
כל שנבקש לו יהי.

ואם פתאום יזרח מאופל
על ראשנו אור כוכב
כל שנבקש - לו יהי.
אז תן שלווה ותן גם כח
לכל אלה שנאהב
כל שנבקש - לו יהי.

לו יהי - לו יהי - אנא לו יהי,
כל שנבקש - לו יהי.

עוד יש מפרש לבן באופק.
מול ענן שחור כבד
כל שנבקש - לו יהי.
ואם בחלונות הערב
אור נרות החג רועד
כל שנבקש - לו יהי.

לו יהי - לו יהי - אנא לו יהי
כל שנבקש - לו יהי.

מה קול ענות אני שומע
קול שופר וקול תופים
כל שנבקש - לו יהי.
לו תישמע בתוך כל אלה
גם תפילה אחת מפי
כל שנבקש - לו יהי.

לו יהי - לו יהי - אנא לו יהי
כל שנבקש - לו יהי.

od vesh mif-ras la-van ba - o -fek mul a-nan sha-chor ka-ved kol she-ne-va - kesh lu - ye

hi ve im ba-cha-lo-not ha - e -rev or ne-rot ha-chag ro-ed kol she-ne-va - kesh lu - ye -

hi lu ye - hi lu ye - hi a - na lu ye - hi kol she- ne- va-kesh lu ye

תבנית
קצבית
קבועה

בשיר 'לו יהי' – שנכתב בעיצומה של מלחמת יום הכיפורים – יש משמעות רבה לכיוון המנגינה בהעברת המסר. במקור נכתבו מילות השיר כדי להתאימן למנגינת השיר 'Let it Be' של הביטלס. ואמנם, כאשר שרים את מילות 'לו יהי' במנגינת הביטלס, קל לשמוע כמה נפלאה התאמתן. ההתאמה מושלמת כל כך, ומדוע בכלל שינתה נעמי שמר את המנגינה? באנגלית אפשר לשאול: "Why didn't she just 'let it Be'?"

בריאיון עם נעמי שמר היא סיפרה את סיבת שינוי המנגינה:

הימים היו ימים שבין יום כיפור לסוכות. כתבתי את המילים מתוך תחושה קשה של מועקה. היה לי ברור שזו תהיה מלחמה לא מהירה ולא חזקה כקודמותיה. כששרתי את המלים לצלילי השיר של 'הביטלס', מרדכי הורוביץ, בעלי, שחזר בדיוק מהמילואים, אמר לי: 'אני לא אתן לך לבזבז את השיר על מנגינה של זרים, זו מלחמה יהודית ותכתבי לה מנגינה יהודית'.¹⁵

ההסבר של נעמי שמר הגיוני ומשכנע, אבל מעבר לסיבה זו נוכל לגלות משמעות נוספת בשיר הודות לשינוי הלחן, שהרי הלחן החדש שכתבה נעמי שמר מצליח להעביר ביתר שאת את מצב הרוח של הימים ההם בעיקר בזכות כיוון המנגינה ובזכות הפיסוק המוזיקלי המאפיינים את השיר.

– כיוון המנגינה:

בבתי השיר – המנגינה מתחילה מצליל גבוה – הכי גבוה בשיר – ומשם יורדת. זוהי תופעה נדירה למדי, כי אין הרבה שירים שבהם השיא נמצא ממש בהתחלה. (קו מתאר של 'חץ יורד'). ירידה זו במוזיקה מחקה מחווה ידועה מהחיים – עקומה טבעית של ירידה המזכירה אנחה; נפילה; צניחה; ייאוש; לאות, ואולי ידועה לנו מהחיים וקשורה לביטוי באנגלית 'Feeling down'. העקומה היורדת נושאת אסוציאציות למצב רוח ירוד ולעצב, ולכן מוזיקת שירי קינה (Lamento) מאופיינת לרוב באמצעות מנגינה יורדת. כך, בבתי השיר המוזיקה נושאת אופי של קינה ומפרשת את התוכן המילולי המלא רגשות מעורבים, ניגודים וחוסר ודאות, לדוגמה: "עוד יש מפרש לבן באופק מול ענן שחור כבד"; "ואם פתאום יזרח מאופל על ראשנו אור כוכב".

במילות הבתים ראוי במיוחד לגעת בצירוף המילים: 'אור נרות החג רועד' – המטפורה מציגה תמונה חזקה המשקפת את המציאות של הימים ההם. מי שחי אז זוכר את צו ההאפלה שהיה בחג הסוכות ואת האיסור להדליק אפילו נרות בסוכה, שמא יזמין האור המבצבץ התקפה אווירית. אך מעבר לכך המטפורה טומנת בתוכה

בדיוק את חרדות הימים ההם, כאשר אנשים היו מתוחים וחששו לשלום החיילים שנחפזו אל הקרבות ביום הכיפורים. אל נא נשכח שבימים ההם לא היו טלפונים ניידים, ואפילו טלפון רגיל לא היה בהישג יד הלוחמים. אנשים חיו את הימים מיום הכיפורים עד סוכות בהאפלה – תרתי משמע – ולא ידעו מה גורל יקריהם, ורק בחול המועד סוכות הגיעו הבשורות הנוראות על הנופלים.

הבית השני בשיר המקורי משקף עוד יותר את החרדות ולימים הושמט בשל הקושי הרגשי שהוא מעורר:

אם המבשר עומד בדלת, תן מילה טובה בפיו,

כל שנבקש לו יהי

אם נפשך למות שואלת, מפריחה ומאסיף,

כל שנבקש לו יהי.

בפזמון – בניגוד לפתיחת הבתים שנמצאת על קו מלודי יורד, פתיחת הפזמון היא על קו מלודי עולה. במילים 'לו יהי, לו יהי אנא לו יהי', המביעות משאלה חיובית שכל התפילות יתגשמו – ישנן שלוש עליות רצופות, והעלייה השלישית מודגשת באמצעות קפיצה עולה של סקסטה גדולה.¹⁶ צירוף האמירה החיובית על המנגינה העולה יוצר אווירה של התעודדות ותקווה המהוות ניגוד גדול לאווירת האנחה המוזיקלית שאפיינה את הבתים. הכיוונים המנוגדים של מנגינת פתיחת הבית מול מנגינת פתיחת הפזמון הם תוצאת השינוי שעשתה נעמי שמר בעזיבת מנגינת 'Let it Be' לטובת לחן חדש המשקף את הלך הרוח של התקופה ממש ומעביר מסר מעבר למילים הכתובות.

– הפיסוק המוזיקלי – פתוח מול סגור:

הפיסוק המוזיקלי של השיר גם תורם להעברת המסר. בבתי השיר כל משפט המתאר מצוקה הוא משפט פתוח, מעין 'שאלה' מוזיקלית, אשר מקבלת 'תשובה' מוזיקלית – פתרון – שמסתיימת בטוניקה על המילים החוזרות: 'כל שנבקש לו יהי'. כלומר, המשאלה החיובית מלאת התקווה היא התשובה העקיבה והעיקשת העונה על כל קושי וחוסר ודאות. מוזיקלית – אמירה זו מקבלת תבנית מקצבית קבועה החוזרת כ'סוף פסוק' בטוח ונחוש, פעמיים בכל בית ופעמיים בפזמון. החזרה הרבה על תבנית קבועה זו מכניסה את המילים לתודעת השומע ולזיכרונו, ומחזקת את הדבקות בתקווה ובתפילה למרות האנחה הקשה המשקפת את המצב.

16. סקסטה היא קפיצה מוזיקלית של שישה צלילים.

כמו כן ראוי לציין איך המוזיקה בפזמון מפרשת מעבר למלים. כאשר מסתכלים על הטקסט הכתוב בפזמון, נראה משפט מילולי אחד בלבד, הכתוב בשתי שורות:

לו יהי, לו יהי אנא לו יהי,

כל שנבקש לו יהי.

אך כאשר שרים את פזמון השיר, למעשה שרים שורות אלו פעמיים, ובכך נוצרים שני משפטים מוזיקליים.¹⁷ בהכפלת השירה של האמירה החיובית בשיר גדל 'נפח' התקווה בשיר. בכך שוב אפשר לראות את תרומת המוזיקה שהלחינה נעמי שמר שבזכותה מתעצמת נוכחות שירת מילות התקווה והתפילה פי שניים מהשירה על האנחה והקושי, והשיר הופך לשיר תקווה, למעין המנון של מלחמת יום הכיפורים.¹⁸ דוגמה זו מראה כיצד נעמי שמר משקפת את המצב בשירה: "נותנת את התשובות בזמן אמת ובצורה שנוגעת לכל אחד".¹⁹

גם בשיר 'אין לי ארץ אחרת', שנכתב בשנת 1982 – בעיצומה של מלחמת לבנון הראשונה, כיוון המנגינה הוא האמצעי העיקרי בהעברת המסר והמשמעויות. נעיין בו בקצרה.

אין לי ארץ אחרת²⁰

מילים: אהוד מנור; לחן: קורין אלאל

אין לי ארץ אחרת	לא אשתוק כי ארצי
גם אם אדמתי בוערת	שינתה את פניה
רק מילה בעברית חודרת	לא אוותר לה, אזכיר לה
אל עורקי אל נשמתי	ואשיר כאן באוזניה
בגוף כואב	עד שתפקח את עיניה.
בלב רעב	
כאן הוא ביתי.	אין לי ארץ אחרת
	עד שתחדש ימיה
	עד שתפקח את עיניה.

17. זאת בניגוד למנגינת Let it Be, שבה הפזמון מושר רק פעם אחת ואיננו מושר כשני משפטים.

18. אלירם, 2006, עמ' 24, 123.

19. מיכל זמורה כהן מתוך אלירם, 2006, עמ' 24.

20. אלדמע ושחר, 2001, כרך ב, עמ' 10-11.

המקרה של השיר 'אין לי ארץ אחרת' מעניין, כי הלחן של קורין אלאל קדם לכתובת המילים.²¹ אהוד מנור סיפר שכתב את מילות השיר כביטוי לאכזבתו מאזלת היד שהביאה למות אחיו הצעיר יהודה במלחמת ההתשה, 13 שנה לפני כתיבת השיר.²² התמליל של אהוד מנור מביא לידי ביטוי את אופי המוזיקה שחיברה קורין אלאל. כל משפט במנגינה יורדת – המביעה מעין אנחה כבדה – קיבל מילים בהתאם. גם כאשר יש פתאום עלייה גדולה של אוקטבה,²³ היא כמו התפרצות רגש, אך ממנה המנגינה שבה ויורדת. מילות השיר כולן נכתבו על משפטים מוזיקליים יורדים; הירידות מודגשות באמצעות קפיצות גדולות כלפי מטה – בקווינטות,²⁴ בקוורטות²⁵ ואף במרווח הדיסוננטי של הטריטון²⁶ (דווקא במילים 'בגוף כואב' ואחר כך במילים 'עד שתפקח את עיניה'). הדיסוננס בטריטון מביע כאב בשני היבטים: מצד אחד הכאב האישי של המשורר, ומצד אחר רמז לאמת הכואבת שתיחשף כאשר הארץ תפקח את עיניה. נראה שאין בשיר את תחושת העידוד שמצאנו ב'לו יהי' – השיר מבטא בהחלט את התחושות הקשות של אהוד מנור על אבדן אחיו, ומשקף בו בזמן גם את הלכי הרוח של הימים שבהם נכתב השיר – תקופת מלחמת לבנון הראשונה, עם הביקורת החברתית וחוסר שביעות הרצון מהתנהלות הדברים במדינתנו.

למרות זאת אפשר לגלות רגע של אור בשיר. אחרי התחושות הקשות במנגינה היורדת, המינורית וה'נאנחת', יש גם קטע ביניים עם מנגינה במז'ור ובכיוון עולה. לקטע נגינה זה מנור לא כתב מילים – הוא השאיר אותו פתוח. שינוי זה – ולו לרגע קט – מעביר נימה של תקווה עם תחושה של חלום על זמנים טובים יותר. האם זה געגוע לעבר? תקווה לעתיד? שינוי זה מרמז על משהו מעבר למילות השיר ומעביר אותנו למקום אחר – מעבר לכאן ולעכשיו – ומשמש אולי אור קטן בחשכה.

ראוי לציין במיוחד גם את מקום העיבוד והביצוע – השייכים ל'שרשרת הפירושים' – בהעצמת המסר של השיר. מיוחד במינו הביצוע של גלי עטרי וקורין אלאל מן העצרת שהתקיימה לאחר רצח יצחק רבין בתום השבעה, והוא הביצוע האהוב ביותר גם על אהוד מנור.²⁷ ביצוע זה, של סולנית ווקאלית לגמרי לבדה – בלי ליווי כלים – במשך השיר כולו, מדגיש עוד יותר את היתמות ואת הרגשת ה'לבד' הקשורה לאמירה: 'אין לי ארץ אחרת', ומשקף אף הוא את התקופה שבה נעשה – עם התחושות הקשות של אזרחי המדינה והטראומה שעברו.

21. מנור, 2003, עמ' 21, 153.

22. לם, 2005.

23. אוקטבה היא קפיצה של שמונה צלילים.

24. קווינטה היא קפיצה של חמישה צלילים.

25. קוורטה היא קפיצה של ארבעה צלילים.

26. טריטון הוא קפיצה של ארבעה צלילים וחצי, היוצרת תחושת דיסוננס חריף. בימי הביניים כונה מרווח זה 'השטן במוזיקה'.

27. מנור, 2003, עמ' 153.

$\text{♩} = 69$

Dm Dm קווינטה אוקטבה

רֶת-עַ בּוֹתֵי מִי אֵד יִם רֶת-חֵא-רָץ אֶ לִי אֵין

Dm Dm קווינטה

עוֹ אֶל חוֹ רִית-עַב־בִּ לָהּ מִ בֶּק

אוקטבה קווינטה טריטון G קווינטה Dm

בִּי הוּא קָאן עֵבֶר לֵב בִּי אֶבְכוּ גוֹף בִּי תִי-מִנֶּשֶׁ אֶל רֶחַב

קווינטה A Dm Dm Gm

קִי אֶת נֶתָה שֶׁ צִי-אֶרְכִי תֶק־ אֶשׁ לֹא תִי

A Dm Dm Gm

קָאן שִׁיר אֶי לָהּ כִּי-אֶז לָהּ תֶר־ 1 אֶ לֹא הִי - נִי

A Dm G Dm

הִי - נִי עֵי אֶת קֶח - תֶּפֶשׁ עַד הִי - נִי אֶז - בִּי

החלק המזוירי ללא מילים

1. Dm 2. Dm D D D D

אוֹ אוֹ אוֹ אוֹ אוֹ אוֹ

G G Bm 1. Bm

אוֹ אוֹ אוֹ אוֹ אוֹ אוֹ

2. Bm Dm Dm Gm

חֵי תִי שֶׁ עַד רֶת-חֵא-רָץ אֶ לִי אֵין

A Dm G Dm Dm

הִי - נִי עֵי אֶת קֶח - תֶּפֶשׁ עַד הִי - מִי-נִי דֶשׁ

שיר לשלום²⁸

מילים: יענקל'ה רוטבליט

לחן: יאיר רוזנבלום

אל תגידו יום יבוא – הביאו את היום! כי לא חלום הוא ובכל הכיכרות הריעו לשלום!	תנו לשמש לעלות לבוקר להאיר, הזכה שבתפילות אותנו לא תחזיר.
לכן, רק שירו שיר לשלום אל תלחשו תפילה מוטב תשירו שיר לשלום בצעקה גדולה.	מי אשר כבה נרו ובעפר נטמן, בכי מר לא יעירו לא יחזירו לכאן.
תנו לשמש לעלות לבוקר להאיר, הזכה שבתפילות אותנו לא תחזיר.	איש אותנו לא ישיב מבור תחתית אפל, כאן לא יועילו לא שמחת הניצחון ולא שירי הלל.
אל תגידו יום יבוא – הביאו את היום! ובכל הכיכרות הריעו רק שלום!	לכן, רק שירו שיר לשלום אל תלחשו תפילה מוטב תשירו שיר לשלום בצעקה גדולה.
לכן, רק שירו שיר לשלום אל תלחשו תפילה מוטב תשירו שיר לשלום בצעקה גדולה.	תנו לשמש לחדור מבעד לפרחים אל תביטו לאחור הניחו להולכים.
	שאו עיניים בתקווה, לא דרך כוונות שירו שיר לאהבה ולא למלחמות.

28. אלדמע ושחר, 2001, כרך ב, עמ' 342-343.

קוורטטה Fm קוורטטה E G7
 אִיר־הַל־קֶרֶב לִלְלוֹת־עַל מִשְׁש־לִתְנוּ
 מִן נִסְפָּר־עַבְדֵי רֹדֵנֵי כְּשֶׁר־אֶמִי

A Fm7 D7 G7 Cm
 זִיר־תִּחַ לא נוֹתֵ אוֹ לֹת־תִפְכֵּשׁ כֶּה־זֶה
 לא רוֹעִי לא מֵרֵכֵי

D7 G7 Cm ספטטמה E
 מִשִּׁבֵּי־לֹא נוֹתֵ אוֹ אִישׁ כָּאֵן־לִרֹדֵי־יֵה

ספטטמה E G7 קוורטטה קוורטטה
 הַחֵת־שָׁמַ לא לוֹעִי־לֹא כָאֵן פֶּל־אֶתִית־תִּחַ בֹּר־

Fm D7 G7 Cm עלייה לאוקטבה דרך אקורד שבזר הממקד אותו מעלה
 רוֹשִׁי נֶקֶבְרָל לֵל־הַרִי־שִׁי לֹא־וְחוֹצֵנ־

A/E E Fm Fm6 Cm
 תִּשְׁב־מוֹ לֶה־תִּפְשׁוּ־חַתֵּל־אֵל לֹם־שֶׁל־שִׁיר

A A/E E Fm G7 G7 D.C.
 לֶה־גְדֹקֶה־עַצֵּב לֹם־שֶׁל־שִׁיר רוֹשִׁי

סיום פתוח של הפזמון

A לסיים: E Fm Cm
 אוֹ

עלייה נוספת מעבר לאוקטבה

A Fm7 D7 Cm
 אוֹ

עלייה לשיא (הצליל הכי גבוה) בסיום השיר וסיום פתוח

כפי שראינו עד כה, שיר זמר אינו רק פונקציה של מילים כתובות על נייר אלא תופעה צלילית שחייבים לחוות אותה במישור השמיעתי. רק כך אפשר לחוש איך הלחן מפרש את המילים. בהמשך לכך אפשר גם לבדוק את השפעת שרשרת הפירושים ברמת העיבוד והביצוע על החוויה הצלילית. דוגמה מעניינת היא 'שיר לשלום' בגרסתו המקורית כפי שהציגה לראשונה להקת הנח"ל בשנת 1970, שהעיבוד והביצוע משפיעים בו השפעה של ממש על העברת המסר, ולכן הם ראויים לניתוח ולדיון.

להפתעת רבים המייחסים שיר זה לתהליך השלום ולהסכם אוסלו, נכתב 'שיר לשלום' במלחמת ההתשה, בשנת 1969. "במקור עיבד רוזנבלום את 'שיר לשלום' כשיר רוק, במטרה להעניק לו הדהוד של מחאה".²⁹ הוא נפתח בהקדמה בסגנון בלוז המזכירה את מוזיקת הרוק של שנות ה-60 בארצות הברית, המזוהה עם מוזיקת המחזמר 'שער', שנכתבה ברוח האנטי-מלחמה נגד מלחמת וייטנאם. אפילו המילים הפותחות את השיר, 'תנו לשמש לעלות', מזכירות את מילות השיר מ'שער': "Let the sun shine in".

המבנה וההתפתחות חשובים מאוד בהבנת משמעות השיר: כל המרכיבים המוזיקליים פועלים בתיאום מלא לכיוון הנפתח, היוצא החוצה והדוחף קדימה. התהליך בא לידי ביטוי בקו המלודי, בארגון המקצב ובמרקם ההרכב המבצע – המשפיעים על ההתפתחות הכללית של השיר כולו:

– הקו המלודי – כיוון המנגינה העולה מורגש מאוד. המשפט הפותח: 'תנו לשמש לעלות, לבוקר להאיר', מאופיין בקפיצות של מרווחים גדולים העולים למעלה – קווינטה עולה ב'תנו לשמש', וקצת אחריה עלייה נוספת של קוורטה ב'לבוקר'. בפסקה השנייה עוד קפיצות גדולות בעלייה – הפעם של ספטימה,³⁰ פעמיים במשפט 'איש אותנו לא ישיב מבור תחתית אפל'. הפזמון עולה גבוה עוד יותר באמצעות אקורד שבור המעלה אותנו לאוקטבה במילים 'לכן רק שירו שיר לשלום'. בסיום השיר יש קטע נוסף בלי מילים, המושר על ההברה 'אה...' שעולה גבוה עוד יותר מהפזמון עד שמגיע לסיום בצליל שיא – חמישה צלילים מעל צליל האוקטבה!³¹ סיום השיר הוא בצליל שיא, שאליו מגיעים רק בסוף השיר – קו מתאר של 'חץ עולה'.

מבחינת הפיסוק המוזיקלי כל פזמון מסתיים 'פתוח' במילים 'בצעקה גדולה', כאילו הצעקה לשלום נשארת פתוחה ובלתי-פתורה, ומרמזת לנו שחייבים להמשיך לצעוק כי הבקשה טרם התמלאה. סוף השיר כולו אף הוא במשפט פתוח – שיא השיר מדגיש את החלום שטרם התגשם.

29. אלירם, 2006, עמ' 147.

30. ספטימה היא קפיצה של שבעה צלילים.

31. בביצוע המקורי עולים אפילו בעוד שני צלילים מעל הצלילי הכתוב בתווים (שבעה צלילים מעל האוקטבה!).

- ארגון הליווי הקצבי - ניכר שארגון המקצבים המלווים הולך לקראת התגברות והאצה. במעבר הראשון מהבית לפזמון יש פתאום תוספת תופים מלווים המאיצים את המפעם. אחרי הפזמון מתחיל בית שני המגביר את המתח עוד יותר באמצעות ליווי במחיאות כפיים והדגשות חזקות על הפעמות הרפות (סינקופות). הליווי בבית השלישי מואץ עוד יותר, עם תוספת מוגברת של קולות ושל מקצבים מלווים, הנותנים הרגשה כאילו 'הרכבת יצאה לדרך' ואי-אפשר לעצור אותה.

- מרקם ההרכב המבצע - השיר מתחיל בשירת סולנית בליווי גיטרה בלבד, וככל שהוא מתפתח מתווספים עוד קולות, עוד כלים ועוד מקצבים בכלי הקשה מגוונים. השיר נמשך כל הזמן לכיוון שלהוב הולך וגובר, והמילים 'בצעקה גדולה' מושרות בצעקה גדולה! השיר מסתיים ברב-קוליות דיסוננטית מתפרצת על סיום פתוח בצליל השיא, כמעין היסחפות אקסטטית עד לאבדן עשתונות.

אפשר לסכם שהתיאום המלא בין כל האלמנטים המוזיקליים הפועלים יחד מחזק את הקרשנדו³² המוזיקלי המורגש - בעליית הצלילים, במקצבים המלווים המואצים ומצטברים ובקולות המתווספים ומתעצמים.

מעניין לציין שאפשר לראות הקבלה מסוימת בין המבנה המוזיקלי של השיר לתהליך שעבר השיר בחברה. בתחילת דרכו של השיר היו לו התנגדויות רבות שגרמו לגניזתו לתקופה מסוימת. לאחר שהושמע לראשונה בהופעה לפני חיילים, אסר מפקד פיקוד המרכז, האלוף רחבעם זאבי, את השמעת השיר באזור פיקוד המרכז בטענה שהוא גורם לתבוסתנות ולהורדת מורל החיילים. גם המחנה הדתי-לאומי התנגד לשיר בטענה שיש בו אמרות כפירה, בגלל שורות כמו: 'הזכה שבתפילות אותנו לא תחזיר'; 'אל תלחשו תפילה'; 'לא יועילו לא שמחת הניצחון ולא שירי הלל'. גם אוכלוסיית המשפחות השכולות התנגדה למסר הטמון בכמה מהשורות, כגון: 'מי אשר כבה נרו ובעפר נטמן, בכי מר לא יעירו לא יחזירו לכאן'; 'אל תביטו לאחור, הניחו להולכים'.

למרות ההתנגדות למסריו יצא השיר והתפתח מקול בודד לקולות המון. הוא צבר תנופה ותאוצה והגיע לפופולריות עצומה. כמו המבנה המוזיקלי של השיר, היוצר התלהבות וגוברת, כך גם תולדות השיר בחברה ותולדות חזון השלום שהוא מייצג. בתהליך זה נוצרו התלהבות והיסחפות, הצטרפו עוד ועוד קולות עד לאקסטזה המונית סביב חלום השלום. נוסף על אלו עלה השיר לכותרות בנובמבר 1995 וקיבל משמעות טעונה עוד יותר בהיותו השיר האחרון ששר יצחק רבין בעצרת לפני הירצחו.

32. קרשנדו הוא התעצמות.

אי-אפשר להתעלם מהדמיון המעניין בין תולדות השיר ובין המבנה המוזיקלי שלו בעיבודו המקורי, ההולך מקול בודד עד המון קולות, ואפילו עד לשיא אקסטטי. אפשר לתהות: האם הדמיון הוא צירוף מקרים? האם ייתכן שהמבנה המוזיקלי של השיר טומן בחובו את תולדות השיר בזעיר אנפין, כאילו מנבא את מה שיקרה לו בהמשך?

לדעתי ההתבוננות בתופעה זו מעלה הרהור חשוב על כוחו של הזמר העברי בחברה שלנו. אפשר לטעון אולי ששירים אינם רק משקפים מציאות אלא גם תורמים לעיצובה וליצירת התודעה שתוביל לשינויה. נראה שהטענה רלוונטית במיוחד כאשר מדובר לא רק בשיר תקווה אלא בשיר מחאה שמטבעו שואף לשנות את המציאות.³³

אפשר להמשיך להעלות השערות על שירי תקווה כמו גם על שירי מחאה, שגם הם עם הפנים לשינוי. כאשר שירים נכתבים כדי לתאר חזון, אולי הם גם מעודדים את הגשמתו? אולי כאשר שירים פועלים לנטוע בלבנו תקווה או שאיפה מסוימת, הם גם מכוונים אותנו לקראת הדבר שאליו כדאי לשאוף? במיוחד אם השיר מלהיב – בזכות המוזיקה כפי שראינו – אולי יש לו יכולת ליצור התלהבות לרעיון שהוא מבטא? האם שירי תקווה ומחאה מסוגלים לגרום – במודע או שלא במודע – למשיכה אל רעיון מסוים, להתלכדות סביבו, להזדהות עמו, להתחברות אליו ואף להיסחפות אחריו? האם בכוחם לזמן תחושה של שייכות לחזון, לתוחלת ולתכלית, ואולי לבסוף לגרום לדברים להתקדם ולהשתנות?

ההרהורים על כוח ההשפעה של שיר מקבלים חיזוק מהסיפור על האיסור שהטיל האלוף רחבעם זאבי הי"ד על השמעת 'שיר לשלום' מפני חשש שהשיר יגרום ל'דה-מורליזציה בקרב החיילים'.³⁴ גם סביב שירים אחרים, כגון 'הסלע האדום' ו'חורף 73', היו סערות גדולות ודיונים ציבוריים. "מסתבר שבחברה הישראלית יש לשירים משקל נכבד בעיצוב דעת הקהל, עד כדי כך, שקובעי המדיניות הפוליטית והביטחונית ערים לכך".³⁵

סיפורו של 'שיר לשלום' המשיך להתפתח ולהתקדם בהקבלה מעניינת למבנה המוזיקלי של השיר. בשבוע שאחרי רצח רבין הושר השיר פעמים רבות בפי צעירים: "בקול חרישי ובעיניים עצומות, כתפילה ולא כשיר רוק".³⁶ מאז ישנם ביצועים נוספים שבהם השיר מושר "בשקט כעין תפילה לשלום",³⁷ והוא מוצג פחות כשיר מחאה עם אופי מתרעם כבגרסה המקורית.

33. ובאמת, שיר לשלום נתפס בתחילת דרכו כשיר מחאה שהלך נגד הקונצנוס (יורים ושרים, 2004).

34. אלירם, 2006, עמ' 141.

35. שם, עמ' 143.

36. שם, עמ' 151.

37. שם, עמ' 147.

עם המעבר שלו משיר מחאה לשיר תקווה, קיבל 'שיר לשלום' סטטוס של מעין המנון.³⁸ נראה שיש משהו במיזוג שבין המילים לארגון המוזיקלי הבסיסי של הלחן המאפשר לשיר להמשיך ולשאת מסר של תקווה ושל שאיפה לעתיד טוב יותר, גם אם האווירה שקטה בלי העיבוד הסוחף והמתעצם. ייתכן שהוא נושא אופי של המנון בזכות הלחן עצמו, המאופיין בכיוון עולה של מרווחים נפתחים ומתרחבים ובהגעה לשיא בסוף השיר בסיום פתוח, כחץ 'עולה'. נראה שכיוון זה נושא את המילים אל-על ומעביר תחושת התעלות המתאימה לדבקות בחזון.

מלבד שינוי אופי השיר משיר מחאה לשיר תפילה, חלה בו לאחרונה התפתחות מעניינת נוספת הפעם במילותיו. מירי אלוני, סולנית השיר בגרסתו המקורית והסולנית בעצרת שבה שר יצחק רבין את השיר לפני הירצחו, יזמה שינוי בשתי שורות בשיר כמחווה לציבור הדתי ולאוכלוסיית המשפחות השכולות שהסתייגו מחלקים מהשיר. בעצרת לזכרו של יצחק רבין ב-2009, היא שרה 'גם תלחשו תפילה' במקום 'אל תלחשו תפילה', ושרה 'זכרו את ההולכים' במקום 'הניחו להולכים'.

כל השינויים שהוזכרו לעיל מצביעים על דינמיות של השיר כפונקציה בחברה חיה, נושמת ומשתנה. נוכל לסכם את המיוחד בשיר זה מפי מלחינו, יאיר רוזנבלום: "הוא [השיר] מצליח לקבל כל פעם מחדש מטען חדש על פי הסיטואציות שקורות במדינה... השיר... מפורק מהמשמעות כל פעם מחדש, ונטען מחדש במשמעות שלו".³⁹

בגלל תולדותיו הסגוניות והמתחדשות עד היום, 'שיר לשלום' הוא דוגמה חשובה של כוח הזמר העברי בחברתנו ושל עצמת הזמר ככלי חינוכי. באמצעות ניתוח שירי הזמר והרעיונות שהם מייצגים, אפשר להעמיק את ההבנה על תהליכים בחברה ובתולדות המדינה, ואף לפתח רגישות למסרים הסמויים שאנו קולטים באופן לא מודע, ולפתח ביקורת עליהם.

סיכום

הדוגמאות שלעיל הודגמו סביב התקווה וההיבטים השונים שלה שעלו בהשפעת התקופות השונות שמהן צמחו השירים. אפשר להעמיק בעוד נושאים חשובים המשתנים בראי התקופות ומשתקפים בשירי זמר, כגון: זיכרון והנצחה, מלחמה ושלום, פניה השונות של ארץ ישראל, חלום הציונות, ירושלים ועוד.

38. אלירם, 2006, עמ' 147.

39. שם, עמ' 147.

אין ספק שנושאים אלו, שלהם ערך חינוכי רב, ראויים לדרכים חווייתיות בהעברתם. בזכות הצירוף של מילים ומוזיקה הפועלות יחד להעצים את המסרים, הזמר העברי הוא כלי בעל פוטנציאל חינוכי אדיר: הוא מאפשר עיון מתוך חשיבה וחווייה; הוא מעביר רעיונות עם רגשות; הוא מעורר את פעולת האינטלקט לצד פעולת האינטואיציה. העיסוק בזמר העברי ככלי בחינוך יכול להביא לתוצאה סופית של הבנה והנאה תוך כדי יצירת תובנות עמוקות וחשובות על עמנו, על ארצנו – ואף על עצמנו.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אלדמע ושחר, 2001 ג' אלדמע ונ' שחר, ספר השירים לתלמיד: מילים, תווים ודברי רקע, בן שמן 2001.
- אלירם, 2006 ט' אלירם, בוא, שיר עברי – שירי ארץ ישראל: היבטים מוזיקליים וחברתיים, חיפה 2006.
- זהבי, 1981 ד' זהבי, שלא ייגמר לעולם – מבחר מנגינות, תל אביב 1981.
- זיגמן, 2009 א' זיגמן, מדרש נעמי: נעמי שמר – המקורות היהודיים בשירתה, ירושלים 2009.
- לאופר, 2004 א' לאופר, יורים ושרים, תכנית תיעודית על להקות צה"ל, 2004.
- לם, 2005 א' לם, 'היו לי חיים מלאים', YNET (ידיעות אחרונות), 12 באפריל 2005, <http://ynet.co.il/articles/0,7340,L-3071523,00.html>.
- הורד בתאריך 18.1.2011.
- מנור, 2003 א' מנור, אין לי ארץ אחרת: שירים כביוגרפיה, בני ברק 2003.
- שחר, 2006 נ' שחר, שיר עלה נא – תולדות הזמר העברי, בן שמן 2006.
- שמר, 1967 נ' שמר, כל השירים, תל אביב 1967.
- שמר, 1975 נ' שמר, הספר השני, תל אביב 1975.
- שי, 2008 י' שי (עורכת), שרים 60 – ישראל חוגגת 60 שנה, ירושלים 2008.